

СУЧАСНІ ПОНЯТТЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ В ІСТОРИЧНІЙ КАРТОГРАФІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ ТА КАРТОЗНАВСТВІ УКРАЇНИ

Для уточнення предмета дослідження історичної географії та історичної картографії України періоду середніх віків та початку нового часу в останні роки актуалізувалося вивчення історичного розвитку картографування та картознавства в Україні.

Як відомо, карта є не лише засобом передачі часово-просторової (континуальної) інформації, вона ще й тісно пов'язана з поняттям “територія” в географічному контексті та, відповідно, з історією географії. Тому обсяг поняття історичної картографії як окремої дисципліни, як об'єкта історичних та географічних наук є одним з важливих питань. Спільне і відмінне має, передусім, значення для Національної бібліографії України.

Щодо історичних наук, то вже досить давно позиції “західних” та “східних” істориків стосовно загальної періодизації історії в цілому узгоджені. Для означеного нами часового відрізка ще у період Відродження з'явилася концепція тричленного ділення історії на стародавню, середньовічну та нову. Вона була прийнята майже всіма європейськими школами для Західної Європи, а починаючи з 1940-х років і радянськими істориками, які вивчали період до XVIII ст. І хоча й досі є окремі спроби дискусій з цього приводу, загалом така періодизація є фактом узгодженим і закріпленим у відповідних документах.

Поряд з тим визнавалося, що в кожному дослідженні необхідно враховувати конкретно-історичні обставини та специфічні особливості розвитку кожної країни, оскільки історичній діалектиці властиві не лише загальні спільні процеси, а й певна асинхронність і нерівномірність, зокрема, – для різних етнонаціональних культур.

Цей підхід враховує економічні і політичні стосунки у державі і духовні зміни в осмисленні ролі і місця особи, спосіб життя та, від-

повідно, – менталітет як окремої людини, так і народу в цілому; а також, що дуже важливо, – рівень розвитку наукових знань і техніки, який безпосередньо відноситься до історії географії.

Українські землі опинилися на стику культур і були розділені між ними на рівні держав. Тому територія України як об'єкт картографування у переважній більшості випадків розглядається представниками різних держав і різних етносоціальних культур, які не належали до національної української культури. Готуючи свої нариси з історії картографії, Р. Сосса цілком логічно пояснював відсутність праць з історії картографування території України тим, що “картографування території нашої країни здійснювали держави, до складу яких входили тоді українські землі, – передусім, це Польща, Велике Литовське князівство, Російська імперія й Австро-Угорська монархія”, підкреслюючи водночас важливість історії картографування не лише для географів, а й для тих, хто вивчає історію картографування загалом і методи створення карт, способи картографічного зображення, принципи укладання та оформлення карт¹.

Тому питання періодизації історії картографії та картографування українських земель має значення як для власне історії картографії та картознавства, так і для бібліографії та джерелознавства. Найбільш важливим є визначення межі між середньовіччям і новим часом, а також осмислення того, які критерії обирати для висвітлення й вивчення факторів та певних внутрішніх засобів і рухів як форм розвитку науки й практики.

Офіційно в західній історіографії перший період нового часу прийнято відлічувати від Англійської буржуазної революції 40-х років XVII ст. до Великої французької революції наприкінці XVIII ст. Він називається періодом буржуазних революцій, коли здійснюються найважливіші зміни в засобах виробництва, у розвитку науки і техніки, духовній культурі, етносоціальних процесах і утворенні націй.

Окремі питання щодо основних етапів розвитку історичної географії та історії географічної думки в контексті розвитку картографування були актуалізовані ще наприкінці XIX – у 20-х роках XX ст. у працях таких істориків географії, як С. Рудницький, П. Тутковський та В. Ляскоронський².

Однак визначення теоретико-методологічних підходів до цього питання здійснюється лише останнім часом у зв'язку із виокремленням історії української географії як наукової дисципліни та формуванням власних концепцій української науки в 90-х роках XX ст. Ця

тема сьогодні актуалізована в теоретичних працях істориків географії та картографії, зокрема, Я. Жупанського, О. Шаблія та Р. Сосса.

У контексті історії географії серед картографічних джерел, що стосуються України за період до XVIII ст. включно, передусім слід назвати монографію Я. Жупанського “Історія географії в Україні” (Львів, 1997), в якій розвиток національної географічної думки вперше поданий у зведеному вигляді.

Автор оглядово подає писемно-описові та картографічні твори від найдавніших часів: а) античного періоду; б) періоду Київської Русі (арабські мандрівники та європейські картографи); в) часів Галицько-Подільської та Київсько-Волинської земель, періоду Речі Посполитої (на думку Жупанського, період середньовіччя охоплює XIV–XVIII ст.); г) періоду козацької держави XVII–XVIII ст.³

Важливо зазначити, що поряд з оригінальними картами Жупанський подає й перші україномовні карти-реконструкції періоду до XVIII ст., що були створені у Львові в 60–70-х роках XIX ст. Це, зокрема, карти І. Шараневича “Львів за панування руських князів” (1861) та “Галицько-Волинська Русь і її важливі історичні місцевості” (1863), а також І. Ільницького “Царство Данила Галицького” (1862).

Насамперед слід зупинитися на проблемно-методологічній статті О. Шаблія, опублікованій в зачаткованому нещодавно журналі “Історія української географії” (К., 2000), де розглянуто деякі аспекти історіографії цього питання. В її основу було покладено лекцію О. Шаблія, прочитану в Українському Вільному університеті в Мюнхені в 1994 р., а також доповідь на науковій конференції “Історія української географії і картографії”, присвяченій 95-річчю проф. Володимира Кубійовича (Тернопіль, 25 грудня 1995 р.). У доповіді розглядаються базові поняття історії географії і української зокрема, виділено чотири найважливіші риси історії української географії, її зв'язок з історією України, порушено проблему періодизації розвитку української географії і запропонована її нова схема, сформульований зміст поняття географічного джерелознавства, а також його структура як наукової дисципліни⁴.

О. Шаблій визначає поняття історії географії як “рефлексію розвинутої науки на свій родовид, генезу з метою виявлення основоположних джерел, зламних моментів, етапів та генеральних напрямів розвитку їх визначальних рис”⁵. Спираючись на підходи С. Рудницького щодо типів наукового світогляду “антропоцентризму та фізіоцентризму”, означених ним ще у 1920-х роках у статті “Про становище істо-

ричної географії в системі сучасного землезнання”, опублікованій у Записках історично-філологічного відділу ВУАН (X., 1927.– Кн. 13–24), О. Шаблій висловлює думку, що нині на перший план виходить тип антропоцентризму у гуманістичній формі. Разом з тим екологізація матеріального та духовного життя суспільства стала засобом синтезу цих двох типів людського науково-географічного світогляду. Формуючи зміст історичного підходу, О. Шаблій розуміє поняття історичного виміру в географії як такого, що має враховувати тип світогляду науки в різні епохи⁶. Він цілком справедливо стверджує, що в Україні до XVII ст., за невеликими винятками, панував сакральний (релігійний) світогляд, тому географічні явища значною мірою були пов'язані із “вищим началом”. Від XVII ст. світогляд починає замінюватися на світський (секулярний) на засадах географічного (у різних формах) та економічного детермінізму. При цьому закономірності просторової організації явищ і процесів на земній поверхні пояснюються природними чи суспільними (матеріальними) силами. Від того починається розвиток власне науки, формування її методології (зокрема, на антагонізмі між загальною і регіональними географіями).

Характеризуючи завдання історичної географії, О. Шаблій виділяє чотири найзначиміших фактори, які уповільнювали її розвиток:

1) наявність тривалих періодів існування українства як бездержавного народу, що призводило до переривання протяжності (континуїтету) української географії;

2) частий розподіл між державами, що визначало вивчення певних частин України різними імперськими вченими, а отже й приналежність цих досліджень до національної української географії. Активізація розробки українськими вченими переважно регіональних, а не загальноукраїнських проблем і розвиток традицій регіоналізму. Формування наукових традицій: на західних територіях – антропогеографічного напрямку, на східних землях – економічного і галузево-статистичного;

3) приналежність України у різні історичні епохи до різних геокультурних “кіл”: в елліністичну і римську епохи (V до н.е. – IV ст. н.е.) – до середземноморського геокультурного кола; пізніше – аж до кінця XVIII – початку XIX ст. вона перебувала у західному колі, а після поділів Польщі була втягнутою до російсько-азіатського геокультурного кола (крім Галичини, Закарпаття та Буковини);

4) колоніальне становище України протягом багатьох століть, її окраїнне географічне розташування у межах відповідних країн призводило до відставання (ефект лагу) у розвитку науки⁷.

Тому О. Шаблій формулює предмет історії української географії з огляду на ці особливості як “процес суспільно-географічного відображення українським соціумом і особливо дослідниками України як її самої, так і світу поза нею в минулі епохи, включаючи методологічні, теоретичні та методичні проблеми землезнання в цілому”⁸.

У зв’язку з цим він порушує питання про співвідношення історії української географії та історії географії в Україні, а також періодизацію кожної з них. Він усвідомлює, що ці дисципліни перетинаються, оскільки багато праць можуть належати як до історії української географії, так і до історії географії в Україні одночасно. Як приклад, він наводить працю проф. Володимира Кубійовича “Географія українських і суміжних земель” (1938), яку можна вважати як українською географією, так і географією України. Проте варто зауважити, що географічно територія України описувалася набагато раніше від формування українського народу (Геродотова “Скіфія”, наприклад). Важливою особливістю є й те, що історія географії як національна наука виникає лише в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Основоположником її був С. Рудницький. Одночасно з ним у цій галузі працював і П. Тутковський, перший з географів, який підготував бібліографічний довідник літератури з питань картографії в Україні. Його можна повноправно вважати засновником історичної географії як окремої дисципліни. Не можна обминути думку Я. Дашкевича про першого історика географії і картографії В. Ляскоронського⁹. Його рукописна спадщина першої чверті ХХ ст., опрацьована Я. Дашкевичем, зберігається в ІР НБУВ. Це, зокрема, “Историческая география Украины: записные книжки” (1923), “Историческая география (Литовцы)”, “Русская историческая география, кн. 1” (1923 р.)¹⁰. Я. Дашкевич розшукав неопубліковану лекцію В. Ляскоронського з історії географії, де є багато картографічного матеріалу¹¹.

Важливим фактором становлення національної науки О. Шаблій вважає мову і державну приналежність. На його думку, всі видання, що вийшли на території України, слід вважати надбанням української національної географії. І, нарешті, Шаблій пропонує визначитися і з просторовими межами України щодо історико-географічних досліджень. Він пише, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. такі вчені, як В. Кошовий, С. Рудницький, В. Кубійович визначили національну територію України в межах 900 тис. кв. км. До Другої світової війни Західна Україна об’єднувала території Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, які тепер належать Польщі¹².

Відзначаючи, що й нині немає єдиної схеми періодизації історії географії, Шаблій називає авторів, які розглядали це питання, а саме І. Магидовича, О. Ісадченка, Ю. Саушкіна, П. Джеймса і Дж. Мартіна, С. Рудницького, Я. Жупанського. Критикуючи запропоновані дефініції (С. Рудницького – за непослідовність в основах періодизації; П. Джеймса і Дж. Мартіна – за незнання специфіки української географії; Я. Жупанського – за формальне відокремлення періоду Київської Русі від середньовіччя), він пропонує свою періодизацію. Хоча критерії класифікації також не проаналізовані, однак поєднання географічного фактору та історичного чинника надало Шаблію можливість деталізувати власну періодизацію з уточненням хронологічних меж.

Перший період – класичний (від стародавніх часів до кінця XVII ст.), другий – новий (XVIII – перша половина XIX ст.), третій – найновіший (від другої половини XIX ст. до нашого часу). Класичний період Шаблій розподіляє на давньогрецький, арабський (IX–XV ст.) та період Великих географічних відкриттів (XV–XVII ст.). Найновіший триває від 70-х років XIX ст. до Першої світової війни; потім настає міжвоєнний період (скоріш за все, О. Шаблій включає сюди і Другу світову війну, яка випадає із концепції, на нашу думку, випадково – *Т.П.*); останнім є період від Другої світової війни до нашого часу.

Слід зазначити, що періодизація, запропонована О. Шаблієм, хоча й не порушує усталену і обгрунтовану періодизацію всесвітньої історії під кутом зору “тотальної історії”, яка прийнята більшістю як зарубіжних, так і українських учених (так, зокрема, період середньовіччя, поділяється на раннє, зріле та пізнє середньовіччя; а період Відродження та Просвітництва – залежно від історичного розвитку країни – відноситься або до пізнього середньовіччя, або до першого періоду нового часу), однак, потребує певної корекції.

Як це розуміє сам Шаблій, для України, порівняно із західними країнами, характерним є деяке запізнення у розвитку історичних процесів, однак, на нашу думку, це не порушує загальноновизнану схему. Водночас ці великі періоди можна й далі поглиблювати, увівши підперіоди, характерні для географічних процесів, які були викликані розвитком наукових знань.

Нарешті, у статті О. Шаблія здійснюється спроба визначити групи документальних та бібліографічних джерел географічної інформації, яка підпадає під загальні принципи бібліографії картознавства. Автор наводить таку класифікацію: 1) описи подорожей мандрівників; 2) монографічні праці про сусідні чи віддалені щодо України країни,

де певні риси українського народу чи його землі згадуються принагідно; 3) українські літописи; 4) художні твори, в яких в образній формі показані українські землі, їх населення, місцевості тощо; 5) статистичні праці економістів і демографів, які можна віднести до регіональної економіки і економічної географії чи регіональної демографії і географії населення; 6) праці істориків з історичної географії України; 7) монографії з географії українських земель, написані негеографами, але на належному фаховому рівні; 8) монографії з географії України та окремих її регіонів, написані фахівцями-географами, а також праці з проблем теорії географії, авторами яких є українські антропогеографи; 9) різні довідники (у т.ч. статистичні, які містять фактологічну, зокрема, статистичну інформацію про українські землі); 10) карти та атласи України або інших країн чи світу в цілому, авторами яких є українці. Історія географії має також розглядати і географічну персоналію¹³.

Хоча, на погляд історика, про періодизацію О. Шаблія можна дискутувати, однак щодо чинників формування державної території та складнощів у визначенні поняття національного можна погодитися, оскільки історична наука опрацьовує ці питання вже понад сто років і виробила концепцію, з якою більш-менш збігаються головні положення історичної географії висунуті О. Шаблієм.

Незважаючи на деяку узагальненість, ця стаття має важливе методологічне значення для формулювання критеріїв, а також просторових, хронологічних, соціально-політичних, національно-етнічних, предметних ознак картобібліографії України та бібліографії картознавства. Вони перетинаються із загальними дискусійними питаннями української історичної науки, пов'язаними з двома підходами до аналізу історичного процесу, територіального або національного бачення історії України (або державно-національного та етнічно-національного), які й досі не мають конструктивного узгодження між різними прихильниками безперервності української історії. Найактуальнішими ці питання є для українського бібліографічного репертуару, архівної та рукописної україніки (Г. Боряк, Л. Дубровіна, С. Кіржаєв, К. Новохатський, В. Ульяновський); вони активно розвиваються упродовж 90-х років в історичній науці, а також у концепції української біографістики (зокрема, у працях Я. Дашкевича, В. Омельчука, Н. Танатар, С. Костири, М. Романюка), де також розглядалися критерії національно-державного та національного-етнічного. Цілком закономірно, що у зв'язку із створенням національного біографічного словника ці питання розглядаються також у біографістиці (Я. Ісаєвич, В. Попік, В. Чишко).

Теоретичні погляди Р. Сосси на принципи періодизації, хоча й викладені тезами, здаються нам більш обґрунтованими, оскільки він має на меті закласти основи комплексного підходу до розвитку науково-практичних засобів картографування і друкарської справи. Підсумовуючи свою працю, він зазначає: “Картографування території України від найдавніших часів до ХХ ст. невіддільне від історії розвитку суспільства загалом і від розвитку способів картографічного зображення географічного простору з його багатогранністю зокрема. Картографування українських земель відбулося на фоні політичних змін суспільства відповідно до поступального розвитку методів і способів створення карт й розвитку друкарської справи”¹⁴. Тобто базовими стають політичні принципи і науково-технічний прогрес, який відобразився на техніці картографування. Єдине, що слід, на нашу думку, зауважити стосовно концепції Р. Сосси: не лише політичні зміни, а й зміни соціально-економічні передусім визначали розвиток географії та картографії; політичні зміни впливали лише на існування України в межах інших держав.

У історії картографування Р. Сосса виокремлює такі періоди¹⁵:

1) первісне суспільство (примітивні картографічні зображення, що виникли до появи писемності і закріплювали уявлення людей про навколишню місцевість);

2) стародавні часи (коли українські землі зображувалися на дрібно-масштабних давньогрецьких і давньоримських картах, зокрема картах північного узбережжя Чорного моря у грецьких периплах);

3) середні часи (нижня дата не визначається, а верхня – середина ХVІІ ст.). Раннє середньовіччя починається з монастирських карт “Маппа мунді” і арабських картографів, а закінчується ХІІІ ст., коли створюються портолани. Р. Сосса зазначає, що з часів Київської Русі не залишилося жодної карти. Період ХІІІ–ХV ст. автор окреслює портоланами Чорного моря. І, нарешті, з середини ХV ст. з початком книгодрукування і гравірування з’являються карти, надруковані у численних виданнях “Географії” Птолемея. З кожним наступним виданням вони постійно удосконалювалися. Тому, починаючи з ХVІ ст. зображення українських земель в європейських виданнях стає детальнішим і точнішим: збільшуються масштаби карт, наноситься значна кількість населених пунктів, річок, географічних назв, з’являються багатоаркушеві карти Європи. На території України карти тоді укладалися іноземними картографами. Велике значення мала чотириаркушева карта Великого князівства Литовського Миколая-Христофора

Радивіла. Територія України зображалася й на рукописних картах, хоча й досить схематичних – “чертежах”, поширених у Московській державі в XVI–XVII ст. Першими українськими картами, спираючись на думку С. Хведчені¹⁶, є план-рисунок Києва у книзі А. Кальнофойського “Тератургіма” (1638) і карти лаврських печер у Києво-Печерському Патерику (1661).

4. Період нового часу Р. Сосса цілком обгрунтовано відкриває серединою XVII ст. – польськими картографічними творами та картами французького картографа Боплана, який перебував на службі в польського короля. Він поділяється на два етапи: середина XVII – кінець XVIII ст. – до 20-х років XIX ст. Польська картографія того періоду зазнала занепаду (до 1772 р., коли була видана карта Польщі та Литви Ріцці Дзанноні).

Російська картографія розвивалася відповідно до реформаторської діяльності Петра Першого. Розвиток військового та морського картографування здійснювався завдяки військовим планам російського царату щодо південних земель, тому велика увага надавалася картографуванню Азовського і Чорного морів, пароплавних річок тощо. 1735–1744 рр. – створення першого узагальненого “Атласа Російського”, в якому покладено початок генерального розмежування і масштабного картографування Чернігівської, Харківської, Подільської та Київської губерній.

Від кінця XVIII ст. починається новий етап, який визначається політичними змінами та розвитком техніки. Р. Сосса розглядає наслідки трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), які змінили політичну карту території України. У цей період бурхливо розвивається військово-топографічне картографування в Австрії та Росії. Відбувається прикре перекручування назв під час картографування західноукраїнських земель. Відокремлюється топографічне і тематичне картографування (геологічне, кліматичне, демографічне, етнографічне, а також промисловості, сільського господарства, транспорту тощо), що є наслідком розвитку та диференціації географічних, природничих і соціально-економічних наук.

Власне наукове картографування починає свій розвиток з кінця XVIII ст., коли починають застосовуватися топографічні зйомки, побудовані на тріангуляційних мережах. Тріангуляційні роботи провадилися на території України австрійськими топографами з 1772, а російськими – з 1825 р.¹⁷

Практичний зріз цього питання знайшов яскраве втілення в на-

рисах Р. Сосси “Історія картографування України. Від найдавніших часів до 1920 р.”

Однак, серед істориків-джерелознавців України існує цілком усвідомлене використання на практиці історичної періодизації середньовічної карти, яка закінчується XVIII ст. Серед сучасних українських істориків, які в своїх розвідках висвітлювали цей аспект слід назвати, зокрема Г. Боряка, М. Вавричин¹⁸, а також інших дослідників карт: І. Гірича, Я. Дашкевича, (який не використовує поняття середньовіччя щодо XVIII ст.), О. Маркову, В. Павлову, Л. Пономаренко, А. Симутіну, І. Ровенчака, М. Височенко, Ф. Шевченка, В. Шевченка та інших істориків картографії періоду середніх віків.

Отже, розглядаючи питання про періодизацію історичної картографії, слід зауважити, що практика історичного джерелознавства суто логічно виділяє період до другої половини – кінця XVIII ст, хоча він може називатися і як період середніх часів та початку нового часу. Це питання потребує абстрагування від конкретики історичної періодизації, хоча її не можна не враховувати при аналізі загальних тенденцій розвитку наукових знань. Джерелознавча практика вимагає аналізу карт до XVIII ст. включно у зв'язку з тим, що Україна втягується в процеси змін пізніше за західні країни. В цьому є революційна роль карт Боплана і військового морського картографування. Разом з тим цей період – час “донаукового картографування”, що відрізняється методами складання карт і картографічного матеріалу. Вони розглядаються вченими, як історичне джерело і тому є об'єктом історичної науки.

Техніка виготовлення карт та її джерелознавчі можливості дають підґрунтя розглядати, як цілком завершений період від стародавніх часів до останньої чверті XVIII ст. Він охоплює часи середньовіччя та першого етапу нового часу, коли на українських територіях і в державах, куди входили українські землі, не було розвинуте картографування земель.

¹ *Сосса Р.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. : Короткий нарис.– К., 2000.– С. 1–3.

² Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки : Зб. наук. пр.– Л., 1994; *Жупанський Я.* Історія географії в Україні.– Л., 1997; *Ляскоронський В. Г.* Историческая география Украины.– ІР НБУВ, ф. 90, № 465–466; *Ляскоронський В. Г.* Иностранние карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России : Исследование.– К., 1898.– 22 с., 4 карт.

³ *Жупанський Я.* Історія географії в Україні.– С. 3–14; *Він же.* Стародавня картографічна інформація про Україну // *Укр. геогр. журн.*– 1993.– № 1.– С. 46–50.

⁴ *Шаблій О.* Історичні виміри української географії // *Історія української географії.*– 2000.– № 1.– С. 3.

⁵ *Шаблій О.* Історичні виміри української географії.– С. 4.

⁶ Див. також: Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки.– С. 104–120.

⁷ *Шаблій О.* Історичні виміри української географії.– С. 10–11.

⁸ Там само.– С. 11.

⁹ *Дашкевич Я.Р.* Середньовічні карти в дослідженнях кінця XVIII – початку ХХ ст. України // *Історичні дослідження.*– 1985.– Вип. 11.– С. 85–90.

¹⁰ ІР НБУВ, ф. 90, № 464–467; ф. I, № 8423.

¹¹ Там само, № 465–466.

¹² *Шаблій О.* Історичні виміри української географії.– С. 12.

¹³ Там само.– С. 14–15.

¹⁴ *Сосса Р.* Вказ. пр.– С. 156.

¹⁵ Там само.– С. 156–158.

¹⁶ *Хведченя С.* Перші українські монастирські карти // *Історико-географічні дослідження в Україні.*– К., 1998.– С. 72–73.

¹⁷ *Сосса Р.* Вказ. пр.– С. 159.

¹⁸ *Боряк Г.В.* Гійом де Боплан: “Це давнє місто розмістилося на плато”: Київ на картах XV–XVIII ст. // *Київ* – 1985.– № 1.– С. 154–155; *Вавричин М.* Карти українських земель XVI–XVIII ст. у бібліотеках і архівах Львова // *Бібліотека – скарбниця духовності : Міжнар. конф., присвяч. 50-річчю Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника АН України, Львів, 5–8 верес. 1990 р.*– К., 1993.– С. 240–245.